

University of Groningen

Het 'einde der tijden' en de Bijbelse toekomstverwachting

Labuschagne, C.J.

Published in:
EPRINTS-BOOK-TITLE

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2000

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Labuschagne, C. J. (2000). Het 'einde der tijden' en de Bijbelse toekomstverwachting. In *EPRINTS-BOOK-TITLE*

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

8. Het 'einde der tijden' en de Bijbelse toekomstverwachting

[Waandenkbeelden omtrent een schemerig thema](#)

[Profetische en apocalyptische geschriften](#)

[De Bijbelse visie op de toekomst](#)

[Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde](#)

[De vernietiging van de kwade machten](#)

[Het vermeende 'einde der tijden'](#)

[De realisering van een nieuw bestel: twee voorstellingen](#)

[Door macht en geweld: de harde lijn](#)

[Door de Geest van God: de zachte lijn](#)

[Twee opvattingen over de 'wederkomst' van Jezus](#)

[De apocalyptisch-paulinische opvatting](#)

[Het veronachtzaamd alternatief](#)

Waandenkbeelden omtrent een schemerig thema

De gangbare en helaas wijdverbreide opvattingen rond het zogeheten 'einde der tijden', de 'ondergang van de wereld' en de 'wederkomst van Jezus' hangen van misverstanden en misvattingen aan elkaar. Zelden is er zo veel gespeculeerd over zo weinig concreets. En zelden hebben zo veel volstrekt misplaatste spookbeelden mensen in beweging gebracht en angst aangejaagd. Waanideeën omtrent de zogenaamde 'laatste dingen' doen nog steeds opgeld, binnen zowel als buiten de kerk. Ze worden telkens weer nieuw leven ingeblazen door sensatiebeluste lieden die beweren dat 'het einde der tijden' voor de deur staat en dat de ondergang van de wereld in de Bijbel voorspeld is. Zo gaf de nadering van de eeuw- en millenniumwisseling allerlei onheilsprofetieën en doemscenario's te zien, waardoor de 'millenniumkoorts' in bepaalde kringen hoog opliep. En aan de angsten rond het vermeende 'einde der tijden' werd in de kerken extra voedsel gegeven, doordat uitgerekend het Bijbelboek Openbaring in het leesrooster van *De Eerste Dag* in de maanden vóór de millenniumwisseling aan de orde werd gesteld. Het positieve ervan was dat daarmee de gelegenheid aan dominees geboden was om de misvatting, als zou dat boek voorspellingen bevatten die in onze tijd vervuld zouden worden, te corrigeren.

Naar de opvatting van sommigen zou het 'magische jaar' 2000 het door God bestemde tijdstip zijn om Jezus naar de aarde terug te sturen en daarmee het laatste oordeel te voltrekken. Wat moeten we denken van een godsbeeld waarbij God voorgesteld wordt zich aan een volstrekt willekeurig door mensen bedacht tijdstip te houden? Het jaar 2000 is immers niets meer dan een toevallig tijdstip in onze tijdrekening - die overigens berust op een misrekening betreffende het geboortjaar van Jezus. Joden, moslims, hindoes en Chinezen hebben heel andere jaartellingen.

En wat moeten we met een Jezusbeeld, waarbij de verlosser van de wereld voorgesteld wordt bijna tweeduizend jaar te talmen met de realisering van Gods koninkrijk op aarde? Om maar te zwijgen van de absurde voorstelling, als zou Jezus eens 'aan het einde der tijden' plotseling terugkeren en 'op de wolken' verschijnen om als een grote tovenaardige orde op zaken in de wereld te stellen.

Eigenlijk zou je als nuchtere, weldenkende mens de schouders moeten ophalen bij dergelijke voorstellingen. Maar als Bijbelwetenschapper kan ik dat niet, omdat deze denkbeelden aan de Bijbel worden ontleend. En doordat de Bijbel en zijn boodschap in het geding zijn, zou ik het af laten weten als ik ze onweersproken zou laten. Daarom wil ik proberen klare wijn te schenken door zowel op de onzin als op de zin van het zogeheten 'einde der tijden' in te gaan. Dat kan ik het beste doen door deze thematiek kritisch te bespreken in het ruimere kader van de Bijbelse toekomstverwachting.

Het zal blijken dat de gangbare opvatting van 'het einde der tijden', in de zin van de ondergang van de wereld, op een reeks misverstanden berust. Er is in de Bijbelse geschriften geen sprake van een 'eindtijd' die verstaan moet worden als het vergaan van de aarde of de vernietiging van de schepping. Het Armageddongeloof dat mensen van tijd tot tijd schrik aanjaagt, de gedachte van een vernietigende eindstrijd die ons boven het hoofd zou hangen voorafgaand aan de 'wederkomst' van Jezus, berust op een volstrekt uit verband gerukte interpretatie van bepaalde apocalyptische Bijbelteksten. Bovendien staat dit pessimistische, fatalistische geloof haaks op de Bijbelse toekomstverwachting waarin het gaat om een radicale verandering en vernieuwing van de wereld. De Bijbelse toekomstvisie verkeert niet in de ban van doemdenken en ondergang, maar staat volledig in het teken van hoop voor de wereld.

Profetische en apocalyptische geschriften

Op de rol van de Bijbelse profeten in het overbrengen van deze hoopvolle verwachting hoef ik hier niet verder in te gaan na mijn uiteenzetting in het vorige hoofdstuk betreffende de functie van de profeten en de aard en bedoeling van hun geschriften. Wat daar over de oudtestamentische profetische geschriften is gezegd, namelijk dat we niet met voorspellingen te maken hebben, maar met prediking, geldt ook voor de nieuwtestamentische 'profetische' teksten. Ik denk hierbij aan de redes over de komst van de 'Mensenzoon', die Jezus in Matteüs 24, Marcus 13 en Lucas 21 in de mond zijn gelegd, verder aan teksten als 1 Tessalonicenzen 5:1-11 en 2 Petrus 3:10-13 over de komst van 'de dag van de HEER' en met name aan het boek Openbaring, een van de meest misverstande teksten in de Bijbel.

De zogeheten apocalyptische teksten houden zich geen van alle bezig met de verre toekomst, maar hebben alle betrekking op de eigen tijd van hun auteurs. Ik denk daarbij aan teksten als Jesaja 13 en 24 - 27, bepaalde passages in Jesaja 56 - 66, Zacharia 9 - 14, Maleachi, Joël en het boek Daniël. Ze bevatten geen uitingen van toekomstvoorspellers, maar zijn door en door pastorale geschriften ter bemoediging en troost van de gelovigen in tijden van vervolging en onderdrukking. Het is absoluut niet de bedoeling van deze teksten om informatie te verschaffen over gebeurtenissen die in de verre toekomst zullen plaatsvinden. Ze hebben alle betrekking op de actualiteit van hun tijd en zijn

geschreven om mensen op te roepen standvastig te zijn in het geloof, waakzaam te zijn, kritisch te staan tegenover overspannen verwachtingen, zich niet bang te laten maken of te laten misleiden.

De apocalyptische teksten van beide het Oude en het Nieuwe Testament dienen in hun context gezien te worden, zowel in historische als in literaire zin. Hun historische context heeft steeds te maken met perioden van grote maatschappelijke ontwrichting, vervolging, onderdrukking, geweld, bloedvergieten en oorlog. Literair horen ze in de ruimere context van teksten die verwachtingen betreffende de toekomst bevatten. Laten we ons nu eerst verdiepen in de Bijbelse toekomstverwachting, om mee te beginnen, in haar oorsprong.

De Bijbelse visie op de toekomst

De Bijbelse toekomstverwachting wortelt ten diepste in een volstrekte *onvrede* met de gangbare wereld: een wereld vol kwaad, onrecht, geweld, onderdrukking, vervolging, bloedvergieten, oorlog en genocide. De bittere ervaring van mensen in deze verwoeste wereld was de voedingsbodem voor het verlangen naar een betere wereld. Theologisch gesproken vindt dit verlangen zijn oorsprong in de gedachte dat de mensenwereld, zoals ze geworden is, nooit Gods bedoeling kan zijn en daarom onaanvaardbaar is. Daarbij is de verwachting van de toekomst geworteld in het vaste *geloof* in de trouw van God: dat Hij als Schepper-God zijn schepping niet zal prijsgeven aan verloedering, ondergang of vernietiging. Kortom, in het geloof dat God 'het werk van zijn handen niet zal laten varen' - een belijdenis die vroeger een vast onderdeel vormde van de bemoediging aan de gemeente bij de aanvang van de eredienst, maar inmiddels jammer genoeg afgeschaft lijkt te zijn.

Ten slotte wortelt de Bijbelse toekomstverwachting in de *hoop* dat het anders kan en anders moet in de wereld. De hoop op een nieuwe wereld is het meest wezenlijke kenmerk van de Bijbelse visie op de toekomst: deze nieuwe wereld zal er eens komen. Dat stond in het jodendom van oudsher vast. Daarbij werd vroeg reeds onderscheid gemaakt tussen *ha'olam hazzè*, 'deze wereld' en *ha'olam habba*, 'de komende wereld'. Deze verwachting houdt in dat de maatschappij veranderd kan en zal worden, om aan Gods bedoeling te beantwoorden. Dan breekt er een nieuwe era aan en komt er een wereldorde die gebaseerd is op recht en gerechtigheid - de grondslag van Gods troon! - een wereldsituatie waarin waarheid, eerlijkheid, liefde, barmhartigheid, verdraagzaamheid en echte vrede heersen. Een wereld waarin geen kwaad meer gedaan wordt, een toestand waarin alle mensen tot hun recht komen en waarin de hele schepping naar Gods plan functioneert. Het betreft de verwachting van een samenleving die theologisch getypeerd kan worden als een wereld onder Gods heerschappij. Daarmee wordt niet bedoeld een soort theocratische staat die geregeerd wordt door geestelijke leiders, maar een mondiale zedelijke wereldorde.¹

¹ Voor het oudtestamentische begrip van de heerschappij van God, dat algemeen bekend is onder de minder gelukkige term 'Koninkrijk van God', zie *Zin en onzin over God*, hoofdstuk 6, de paragraaf "Zin en onzin rond het Koninkrijk Gods".

Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde

Een van de meest aansprekende aanduidingen van deze wereldorde is 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde'. De term is ontleend aan een van de 'herstelteksten' van het Oude Testament waarin over de wederopbouw en hervestiging van het in ballingschap geraakte volk Israël gesproken wordt. Hij wordt voor het eerst gebruikt in een als godswoord geformuleerde belofte van vernieuwing en herstel in Jesaja 65:17, *Want zie, Ik schep een nieuwe hemel en een nieuwe aarde; aan wat vroeger was zal niet gedacht worden; het zal niemand meer in de zin komen.* Deze toezegging van Godswege wordt nog eens herhaald in 66:22 waar ze een eeuwigheidskarakter toegekend krijgt, *Want zoals de nieuwe hemel en de nieuwe aarde, die Ik maken zal, voor mijn aangezicht zullen blijven bestaan, luidt het woord van de HEER, zo zal uw nageslacht en uw naam blijven bestaan.* De term klinkt nog expliciet na in twee nieuwtestamentische teksten: in de reeds genoemde passage in 2 Petrus 3:10-13,

Wij verwachten naar zijn belofte een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, waar gerechtigheid heerst. en in het laatste grote visioen in het boek Openbaring: *En ik zag een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, want de eerste hemel en de eerste aarde zijn voorbij, en de zee was er niet meer.* (21:1).²

De uitdrukking 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' is puur en alleen symbolisch bedoeld en mag daarom niet in rationalistische zin letterlijk opgevat worden. Even symbolisch is het beeld aan het eind van de genoemde passage in Jesaja 65:25, *De wolf en het lam zullen samen weiden en de leeuw zal stro eten als het rund, en de slang zal zich voeden met stof; niemand doet kwaad, niemand sticht onheil op heel mijn heilige berg.* (Jesaja 65:25).

Dit beeld is ontleend aan de beroemde messiaanse passage in Jesaja 11:6-9. Evenmin als deze voorstelling zou inhouden dat wilde dieren naar hun aard veranderd zullen worden, net zo min wordt met het beeld van 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' geïmpliceerd dat God de schepping van hemel en aarde opnieuw ter hand zou nemen en over doen. Met de schepping op zich is er niets verkeerd. Ze bevat geen inherent kwaad dat God te verwijten zou vallen. Zoals ze door God op gang is gebracht en functioneert, is ze goed, volgens het getuigenis van Genesis 1 zelfs zeer goed. Wat vernieuwd moet worden is de mensenwereld, want dit deel van de schepping, en dit deel alleen, is door het toedoen van mensen een brok kwaad in de schepping.³

De term 'nieuwe hemel en nieuwe aarde' staat hier voor een nieuwe kosmische wereldorde. De bedoeling daarvan is niet dat er een nieuw te scheppen kosmos in de plaats van de oude zal komen, maar dat er een geheel *vernieuwd bestel* zal komen, waarbij de bestaande ordening van de wereld radicaal veranderd zal worden. Het betreft een totaal vernieuwde mensenwereld, die uitstralingen zal hebben in de rest van de schepping.

² Op de raadselachtige verwijzing naar het niet meer bestaan van de zee kom ik verder beneden terug.

³ Voor een nieuwe visie op het probleem van het kwaad in de wereld, zie hoofdstuk 5 van mijn boek *Zin en onzin over God*.

Een belangrijk element in deze verwachting is de ondergang van de gangbaar geworden oude wereld die plaats moet maken voor de nieuwe wereldorde. In de apocalyptische teksten wordt het einde van de oude ordening vaak beschreven met gebruikmaking van beelden ontleend aan natuurgeweld, zoals aardbevingen, overstromingen, epidemieën, hongersnoden, en allerlei angstaanjagende kosmische verschijnselen.⁴ Zulke beelden symboliseren de dramatiek rond de ondergang van de oude wereld en het op handen zijn van de nieuwe; ze functioneren als tekenen die de overgang naar de nieuwe ordening inluiden. Wie ze letterlijk zou opvatten en interpreteren in de zin van het vergaan van de aarde, zit er ver naast. Het gaat niet om de fysieke, materiële teloorgang van de aarde, maar om het dramatische ondergang van het oude bestel, dat met groot geweld en verwoestingen gepaard gaat.

De apocalyptische beelden symboliseren tegelijkertijd de overwinning van God op de kwade machten. De representant bij uitstek van deze machten is in de Bijbelse voorstelling de zee, die mensen in het hele oude Midden-Oosten groot ontzag en vrees inboezemde. Daarom wordt God de Schepper voorgesteld als degene die 'de oceaan intoomt' (Job 9:8; 38:8-11) en 'de zee stilt door zijn kracht en Rahab (het zeemonster) verplettert door zijn beleid' (Job 26:12; vergelijk verder Jesaja 27:1; Psalm 74:13-14 en 89:10-11). Dit beeld wordt ook in Openbaring 21:1 gebruikt, waar de verwachting wordt uitgesproken dat de zee er niet meer zal zijn in de nieuwe wereldorde. Dit kan onmogelijk letterlijk opgevat worden, als zou het gaan om een drooglegging van de aarde. Het ontbreken van de zee symboliseert de afwezigheid van kwade God- en mensvijandige machten in het nieuwe bestel.

De motieven ontleend aan Gods overwinning op de chaosmachten klinken ook door in het verhaal waarin Jezus de storm op het meer stilt (Matteüs 8:23-27; Marcus 4:35-41; Lucas 8:22-25) en het verwante verhaal dat hij op het meer loopt (Matteüs 14:22-33; Marcus 6:45-52; Johannes 6:16-21). Door Jezus voor te stellen als iemand die dingen doet die alleen God kan, willen de evangelisten met deze verhalen duidelijk maken dat Jezus 'zoon van God' is (vergelijk Matteüs 14:33!).⁵

De vernietiging van de kwade machten

Gods overwinning op het kwaad wordt ook voorgesteld als de vernietiging van de kwade machten in het hemelruim. De hierachter liggende idee is dat het hemelruim bevolkt zou zijn met allerlei machten en krachten. In het Oude Testament worden ze aangeduid als 'het heer des hemels'. Deze kosmische machten werden in de loop van de tijd onder invloed van een dualistisch denken beschouwd als de tegenspelers van God, die proberen de wereld in hun greep te krijgen. Volgens de apocalyptische verwachting in Jesaja 34:4 zal onder het oordeel van God *'het hemelse sterrenleger vergaan'* (vergelijk ook Daniël 8:10). Paulus spreekt van een strijd *tegen hemelse vorsten, de heersers en de machthebbers van de duisternis, tegen de kwade geesten in de hemelsferen*. (Efeziërs 6:12).

⁴ Men zou de volgende teksten er op na kunnen lezen: Jesaja 13:9-13 en 24:1-23; Joël 2:30-31 (Joël 3:3-4 in de *Groot Nieuws Bijbel* en in *De Nieuwe Bijbelvertaling*), Matteüs 24:29 en Lucas 21:25-28.

⁵ Voor een korte uiteenzetting van de betekenis van deze doorgaans zeer slecht begrepen term, zie *Zin en onzin over God*, hoofdstuk 6, de paragraaf "Jezus als Gods Gevolmachtigde".

In de synoptische evangeliën wordt in het kader van de verwachte komst van 'de Mensenzoon' gesproken over de tekenen aan de zon, maan en sterren, waarbij *'de hemelse machten zullen wankelen'* (Matteüs 24:29; Marcus 13:24-25; Lucas 21:25-26).

Naar de voorstelling van de auteur van de tweede brief van Petrus zullen de hemelruimen in vlammen opgaan bij het aanbreken van 'de dag van de HEER'. Het spreekt vanzelf dat men verwachtte dat de kosmische machten daarbij vernietigd zullen worden. Ik citeer 2 Petrus 3:10-13:

Maar de dag van de HEER zal komen als een dief. Dan zullen de hemelsferen met een dof gedreun vergaan en de elementen vlam vatten en verdwijnen. Maar de aarde met al haar werken zal zich er nog bevinden. Als dat allemaal zo verdwijnt, hoe heilig en vroom moet u dan niet leven! Zie gespannen uit naar de dag van de HEER en bespoedig zijn komst - de dag waarop de hemelsferen in vlammen zullen opgaan en de elementen wegsmelten door de hitte. Hij heeft ons immers een nieuwe hemel en een nieuwe aarde beloofd, waar gerechtigheid heerst, en daar zien we verlangend naar uit. (vrij naar de *Groot Nieuws Bijbel*).

Het is duidelijk dat het in deze passage niet expliciet gaat om het vergaan van de aarde. Dit idee zou wel uit het voorafgaande gedeelte (3:1-7) gehaald kunnen worden, waar een parallel getrokken wordt tussen het vergaan van de oude wereld vóór de zondvloed en de ondergang van de wereld waarin de auteur leefde. De toenmalige wereld, aangeduid met 'hemel en aarde', is vergaan, verzwolgen door het water, *...maar de hemel en aarde van nu zijn door hetzelfde woord opgespaard voor het vuur en beloofd voor het oordeel en de ondergang van de goddelozen.* (vers 7). In het cruciale vers 10 wordt duidelijk gemaakt dat de verbranding alleen de hemelruimen betreft, de uitvalsbasis van de kwade machten. Dit wordt nog eens onderstreept door de herhaling in vers 12, waar uitsluitend over de hemelruimen gesproken wordt: *...de dag waarop de hemelsferen in vlammen zullen opgaan en de elementen wegsmelten door de hitte.* Zoals indertijd, bij gelegenheid van de zondvloed, 'hemel en aarde' vergingen, doordat *de aarde* door water verzwolgen werd, zo zullen nu, bij het aanbreken van de dag van de HEER, 'hemel en aarde' ten onder gaan, doordat *de hemel* door vuur zal vergaan. Datgene wat voorgesteld wordt te vergaan is telkens een *deel* van het geheel. Waar het in feite om te doen is, is de vernietiging van de boze machten. Bij de verbranding van de hemelruimen worden *de elementen* die zich daar bevinden, mee verbrand, inclusief wat Paulus noemt *'de kwade geesten in de hemelsferen.'* Zo zullen volgens deze voorstelling de kwade machten effectief worden weggebrand. Nogmaals, de aarde wordt daarbij niet meeverteerd door het vuur. Ze 'wordt nog gevonden', dat wil zeggen ze 'bevindt zich er nog', ze 'blijft over'.⁶

⁶ Vergelijk de Willibrordvertaling: *... en de aarde en de op aarde verrichte daden zullen nog gevonden worden.* Voor mijn interpretatie van de betekenis van het Griekse werkwoord voor 'vinden', zijn er belangrijke parallellen: *Jezus bevond zich alleen* (Lucas 9:36); *... maar Fillipus bevond zich in Azotus* (Handelingen 8:40); *... er was geen spoor van hen in de hemel te vinden* (Openbaring 12:8); *... en alle eilanden vluchten weg en bergen werden niet meer gevonden* (Openbaring 16:20), en *voor wiens aangezicht de aarde en de hemel vluchten zonder dat er een spoor van hen werd gevonden* (Openbaring 20:11). Achter het woord *topos*, 'plaats', dat ik hier met 'spoor' vertaal, gaat het Aramese *'atra* schuil, dat zowel 'spoor' als 'plaats' betekent (vergelijk Daniël 2:35).

In de kerkelijke traditie heeft men in 2 Petrus 3:10 altijd, mijns inziens ten onrechte, het *mee* vergaan van de aarde in de tekst ingelezen. Dit komt door een al te rechtlijnige interpretatie van het parallel met de zondvloed, mede in navolging van de misleidende vertaling van vers 10 in de Vulgaat: *en de aarde, met al wat erop is, zal verbranden*. In ieder geval berust het gebruik van 2 Petrus 3 om mensen voor te spiegelen dat de aarde eens *door vuur zal vergaan*, op een onjuiste interpretatie van deze tekst.

Het vermeende 'einde der tijden'

Ik ken geen andere aan de Bijbel ontleende uitdrukking die op zo veel misverstanden en misvattingen berust als de term 'het einde der tijden'. Deze term wordt door iedereen in de mond genomen, zonder dat men weet wat hij eigenlijk betekent. Veelal verstaat men er een situatie onder waarbij alles voorbij zal zijn, omdat het einde van de wereld zal zijn aangebroken. Zo'n tijdstip zou dan samenhangen met 'de ondergang van de wereld'. De tijd die voorafgaat aan dit eindpunt noemt men dan 'de eindtijd' of 'de laatste der dagen'.

Dit zijn waanvoorstellingen die op enkele misverstane Bijbelse uitdrukkingen en voorstellingen gebaseerd zijn. De meest centrale term, het moederbegrip waar alle latere voorstellingen uit voortvloeiden, is de Hebreeuwse uitdrukking ter aanduiding van 'de toekomst', *be'acharit hajjamim*. Letterlijk betekent de term 'in het vervolg/verloop van de dagen', 'in de navolgende/aanstaande dagen', dat wil zeggen 'in de komende tijd', 'in de toekomst'. De context moet dan uitmaken of het de nabije dan wel de verre toekomst betreft.

De uitdrukking *be'acharit hajjamim*, werd in de Griekse vertaling, bijvoorbeeld in Jesaja 2:2, weergegeven met *en tais eschatais hèmèraïs*, letterlijk: 'in de laatste dagen'. Door het gebruik van het Griekse bijvoeglijke naamwoord *eschatos*, dat de betekenis heeft van 'verste', 'uiterste' en 'laatste', werd de deur helaas wagenwijd opengezet voor het misverstaan van de Hebreeuwse term. In navolging van de weergave in het Grieks hebben sommige moderne vertalingen, zoals die van het *Nederlandse Bijbelgenootschap* (1954) en de *Willibrordvertaling* (1995), gekozen voor 'in het laatste der dagen', 'op het einde der dagen'. Daarmee wordt ten onrechte de idee van een 'eindtijd' geïntroduceerd, die absoluut niet in de Hebreeuwse uitdrukking aanwezig is. De *Groot Nieuws Bijbel* (1996) vertaalt hier terecht met 'in de toekomst', zo ook de *Revised English Bible* (1989): 'in days to come', en even correct is de weergave in *De Nieuwe Bijbelvertaling* (2004): 'eens zal de dag komen'.

In het Nieuwe Testament is de situatie gecompliceerder. Intussen is de idee ontstaan dat er een eind zal komen aan het oude wereldbestel bij de komst van de Mensenzoon of bij het aanbreken van de 'dag van de HEER' en de realisering van de heerschappij van God. Zo wordt in Matteüs op vijf plaatsen gewag gemaakt van 'de voleinding van de wereld' (*hè synteleia tou aïoonos*, 13:39,40,49; 24:3; 28:20).

In Galaten 4:4 wordt over de geboorte van Jezus gesproken 'toen de volheid des tijds gekomen was'.

Vergelijk verder Hebreeën 1:2, 'het einde der dagen'; en 9:26, 'de voleinding van de tijd', en 1

Corintiërs 10:11, 'het einde der eeuwen'. Overal wordt steeds bedoeld de voltooiing of beëindiging van de oude era in het licht van de nadering van het nieuwe bestel. Er is geen sprake van de 'ondergang van de wereld' of van 'het einde der tijden' in de gangbare zin van de uitdrukkingen. Weliswaar kan de term *en kairos eschatos* (1 Petrus 1:5), letterlijk: 'in de eindtijd', in de gangbare zin worden opgevat. Daar lezen we: *In Gods kracht geborgen door het geloof, wacht u op de redding die al gereed ligt om op het einde van de tijd geopenbaard te worden* (Willibrordvertaling - vergelijk nu ook de NBV). Maar ook hier gaat het niet om 'het einde der tijden'. Er wordt niets anders mee bedoeld dan het tijdstip waarop het oude wereldbestel tot een einde komt en een nieuwe era aanbreekt.

De realisering van het nieuwe bestel: twee voorstellingen

Hoe stelden de Bijbelse auteurs zich de realisering van de nieuwe wereldorde voor? Op welke wijze en langs welke wegen zou de verwachte heilssituatie verwerkelijk kunnen worden? Naar mijn inzicht zijn er in de vele voorstellingen daaromtrent in zowel het Oude als het Nieuwe Testament twee hoofdlijnen te onderscheiden. De eerste lijn waarlangs het ideaal verwezenlijkt kan worden, is heel prominent aanwezig in de Bijbelse geschriften: *de harde lijn*: door macht en geweld, gericht en strijd, uitlopend op een beslissende eindstrijd en de eindoverwinning. Door zijn dramatische en sensatiewekkende karakter heeft deze lijn een dominante positie gekregen en door de eeuwen heen mensen steeds gefascineerd en tot hun verbeelding gesproken.

Daarnaast valt een tweede lijn te onderscheiden, die op een bescheidener, minder dramatische wijze in de Bijbelse geschriften aanwezig is: *de zachte lijn*: door de Geest van God die werkt in de wereld en in mensen om beide om te vormen en te vernieuwen naar Gods bedoeling. Door zijn geheel andere karakter heeft deze lijn steeds minder in de belangstelling gestaan en helaas niet de aandacht gekregen die hij verdient. Toch hebben we hier te maken met een zeer essentiële, zo niet met de meest centrale en cruciale visie op de realisering van het ideaal van de Bijbelse toekomstverwachting.

De meest indringende formulering van het verschil tussen de twee lijnen is te vinden in het tot Zerubbabel gerichte godswoord in Zacharia 4:6, *Niet door eigen macht en geweld, maar door mijn Geest! zegt de HEER Grootmachtig*. Deze uitspraak zou als een radicale omslag in het eenzijdige machtsdenken beschouwd kunnen worden. De heerschappij van God in de wereld zal niet langs de harde, maar langs de zachte lijn worden gerealiseerd, is de boodschap! De harde lijn sluit naadloos aan op wat in de wereld gangbaar geworden is: problemen oplossen met macht en geweld, strijd en oorlog. De zachte lijn daarentegen, die radicaal breekt met het gangbare, is revolutionair en biedt een duidelijk alternatief. Op de vraag naar de relatie tussen deze twee lijnen komen we later terug. Laten we nu de twee voorstellingen in ogenschouw nemen, te beginnen met de harde lijn.

Door macht en geweld: de harde lijn

Theologisch vindt de harde lijn zijn oorsprong in de idee dat God strijdt. Zo stelde het oude Israël zich God voor als degene die het onderdrukte volk door strijd en gericht uit Egypte heeft bevrijd en zo recht en gerechtigheid heeft gerealiseerd. Men gebruikte daarbij vaak de onmiskenbaar militaire term 'met sterke hand en uitgestrekte arm' en noemde God onverbloemd 'een krijgsheld' (Exodus 15:3). Dat God ten strijde trekt voor Israël, vloeit voort uit de overtuiging dat Hij geen onrecht kan aanzien en het gejammer van onderdrukten niet kan aanhoren. Daarom wordt de idee dat God voor Israël strijdt zedelijk gemotiveerd.⁷

Gods inzet voor de realisering van recht en gerechtigheid betreft niet alleen de bevrijding van de Israëlieten uit de slavernij in Egypte, maar ook hun verwerving van land en in het algemeen de strijd tegen hun vijanden om te kunnen overleven. De idee dat God in het belang van Israël strijdt, speelde een belangrijke rol rond de grote crisissituaties waarbij Israël in zijn bestaan werd bedreigd door buurvolken zoals de Filistijnen, Ammonieten en Moabieten, en de grootmachten, de Assyriërs, Babyloniërs, Seleucieden en Romeinen.

Gevoed door het diepe verlangen naar rust en vrede is in zulke situaties de geloofsvoorstelling ontstaan van 'de dag van Jahwè', 'de dag van de HEER'. Men geloofde dat er eens een dag zal komen waarop God een eind zal maken aan het bedreigd bestaan van Israël en met al diens vijanden zal afrekenen. Op die dag, zo geloofde men, zal God de vijandige volken verzamelen en oordelen. Vergelijk bijvoorbeeld Joël 3:1-2 in de NBG vertaling (Joël 4:1-2 in de *Groot Nieuws Bijbel* en *De Nieuwe Bijbelvertaling*), en Zacharia 14:1-3.

Het merendeel der profetische boeken bevatten een aparte verzameling van profetieën tegen de vreemde volken, waarin hun het oordeel Gods wordt aangezegd.

De term 'de dag van de HEER' komt rond 25 keer voor in de oudtestamentische profetische boeken, met name in Jesaja, Joël en Zefanja. Verwante termen, zoals 'die dag' of 'de dag van...', treffen we meer dan 200 keer aan. Ze klinken ook op in het Nieuwe Testament, waarbij het niet altijd duidelijk is of het 'de dag' van God zelf, of 'de dag' van de Messias betreft. In ieder geval gaat het om de grote dag waarop God zijn op recht en gerechtigheid gebaseerde heerschappij zal realiseren. Dat het niet alleen gaat om een heilssituatie voor het volk Israël maar om heil voor *alle volken*, getuigt de prachtige passage in Jesaja 2:1-5. Hier overstijgt een wereldomvattende heilsverwachting de nationalistische, particularistische.

In het Oude Testament vinden we ook de notie van de strijd tegen 'de vijand bij uitstek': de strijd tegen Amalek, de representant van alle oorlogsmisdadigers (zie Exodus 17:8-16; Deuteronomium 25:17-19 en 1 Samuël 15:2-9) en de strijd tegen Gog, de representant van de bedreigende grootmacht (Ezechiël

⁷ Zie de paragraaf "Voerde God oorlogen?" in hoofdstuk 3 van *Zin en onzin over God*, en de uitvoerige excurs "God die strijdt als theologische notie in Deuteronomium" in deel IA van mijn commentaar *Deuteronomium* (De Prediking van het Oude Testament), blz. 126-130.

38-39). In het boek Openbaring (13) wordt deze notie geconcretiseerd als de strijd tegen de Romeinse keizer, de verpersoonlijking van het Beest, symbool bij uitstek van brute kracht en machtsmisbruik.

In de periode tussen het Oude en het Nieuwe Testament speelde de idee van de strijd van 'de kinderen des lichts' tegen 'de kinderen der duisternis' een grote rol. In de nieuwtestamentische geschriften treffen we een grote diversiteit van voorstellingen aan: de strijd tegen de Satan, de Duivel, de Draak en de Oude Slang - alle verpersoonlijkingen van het kwaad - en de strijd tegen de boze geesten in de lucht. Aan deze strijd zal op Gods tijd eens een eind komen, zo geloofde men, op 'de dag van de HEER', de dag van Gods zegepraal over alle kwade machten.

Door de Geest van God: de zachte lijn

De zachte lijn is even diep geworteld in het Oude Testament als de harde lijn en heeft even oude papieren. De idee dat God 'Geest' is, en door zijn Geest in de wereld werkt, is één van de meest wezenlijke elementen in de Oudisraëlitische godsdienst. Typerend is dat Gods activiteit als Schepper tot uitdrukking wordt gebracht door middel van de voorstelling dat zijn Geest over de wateren van de chaos zweefde (Genesis 1:2). De aanwezigheid van de Geest blijkt voorwaarde te zijn voor het op gang brengen van de schepping. Dit geldt ook voor het op gang brengen van de mensengeschiedenis: de uit klei geschapen mens gaat pas leven als God dit wezen de levensadem inblaast (Genesis 2:7). In de geschiedenis wordt Gods handelen beschreven als een activiteit van zijn Geest die de charismatische leiders en profeten inspireerde en tot daden aanzette. Maar het is vooral in het kader van de verwachtingen van een betere wereld dat de Geest van God een cruciale rol speelde.

Het meest centrale moment in deze verwachtingen is de voorstelling dat er eens iemand zal optreden, die namens God gestalte zal geven aan een wereld naar Gods bedoeling: een 'gezalfd', of 'gevolmachtigd', een 'messias', toegerust met de Geest van God (Jesaja 11:1 e.v.):

*De geest van de HEER zal op hem rusten:
een geest van wijsheid en inzicht,
een geest van kracht en verstandig beleid,
een geest van kennis en eerbied voor de HEER.
Hij ademt eerbied voor de HEER;
zijn oordeel stoelt niet op uiterlijke schijn,
noch grondt hij zijn vonnis op geruchten.
Over de zwakken velst hij een rechtvaardig oordeel,
de armen in het land geeft hij een eerlijk vonnis.
Hij tuchtigt de aarde met de gesel van zijn mond,
met de adem van zijn lippen doodt hij de schuldigen.
Hij draagt gerechtigheid als een gordel om zijn
lendenen en trouw als een gordel om zijn heupen.*

Elders in het boek Jesaja wordt de toerusting van Gods gevolmachtigde als volgt beschreven (42:1, 4):

*Zie Hier is mijn dienaar, hem zal ik steunen, hij is mijn uitverkorene, in hem vind ik vreugde,
ik heb hem met mijn geest vervuld. Hij zal alle volken het recht doen kennen...
Ongebroken en vol vuur zal hij het recht op aarde vestigen;
de eilanden zien naar zijn onderricht uit.*

Vanuit het perspectief van de Messias wordt deze verwachting als volgt geformuleerd (Jesaja 61:1-2):

*De De geest van God, de HEER, rust op mij,
want de HEER heeft mij gezalfd.
Om aan armen het goede nieuws te brengen
heeft hij mij gezonden,
om aan verslagen harten hoop te bieden,
om aan gevangenen hun vrijlating bekend te maken
en aan geketenden hun bevrijding,
om een genadejaar van de HEER uit te roepen
en een dag van wraak voor onze God,
om allen die treuren te troosten...*

Het is niet alleen de Messias die de Geest van God ontvangt; zij wordt ook geschonken aan gewone mensen. Zo verwachtte Deutero-Jesaja de uitstorting van Gods Geest over de nakomelingen van de ballingen: *Ik zal mijn Geest uitgieten op uw nakroost en mijn zegen op uw nakomelingen* (Jesaja 44:3).

De gedachte van de uitstorting van Gods Geest over mensen komt ook in Ezechiël voor (39:29):

*Ik zal mijn geest over het volk van Israël uitgieten
en mijn gelaat niet meer voor hen verbergen—zo spreekt God, de HEER.*

De klassieke tekst in dit verband is Joël 2:28-31 (Joël 3:1-4 in de *Groot Nieuws Bijbel*):

*Daarna zal zich dit voltrekken:
Ik zal mijn geest uitgieten over al wat leeft.
Jullie zonen en dochters zullen profeteren,
oude mensen zullen dromen dromen,
en jongeren zullen visioenen zien;
zelfs over slaven en slavinnen
zal ik in die tijd mijn geest uitgieten.
Dan zal ik tekenen geven
aan de hemel en op aarde:
bloed en vuur en zuilen van rook,
de zon verandert in duisternis
en de maan in bloed.
Dan komt de dag van de HEER, groot en ontzagwekkend.*

Volgens deze verwachting is de uitstorting van de Geest van God het begin van de 'dag van de HEER'. Dat is de dag waarop Hij in het gericht zal treden met de vijandige volken en gerechtigheid zal bewerkstelligen - vergelijk Joël 3:1-2 (4:1-2). Hier lijken de zachte lijn van de Geest en de harde lijn van de apocalyptiek met diens typische symboliek elkaar te raken. Het is niet zo dat de harde lijn het op een gegeven moment van de zachte lijn overneemt. Integendeel, in het reeds geciteerde godswoord aan Zerubbabel krijgt de zachte lijn van de werking van de Geest verreweg de voorrang boven de harde lijn van macht en geweld: *Niet door eigen macht en geweld, maar door mijn Geest! luidt het woord van de HEER Grootmachtig (Zacharia 4:6).*

De voornaamste vrucht van de werking van de Geest in mensen is dat ze zich aan Gods richtlijnen houden. Ze zullen immers naar hart en ziel vernieuwd worden. Ezechiël formuleerde deze verwachting als een belofte van Godswege (Ezechiël 36:26-27):

*Ik zal jullie een nieuw hart en een nieuwe geest geven,
ik zal je versteende hart uit je lichaam halen en je er een levend hart voor in de plaats geven.
Ik zal jullie mijn geest geven en zorgen dat jullie volgens mijn wetten leven
en mijn regels in acht nemen.*

De gehoorzaamheid aan Gods geboden zal niet alleen een radicale verandering van mentaliteit meebrengen, maar ook sociale rechtvaardigheid, vrede en veiligheid, zodat de wereld weer een lustoord wordt. In Jesaja 32:15b-17 wordt de te verwachten ommekeer zo onder woorden gebracht:

*Zo zal het blijven totdat van boven
een geest over ons wordt uitgegoten.
Dan zal de woestijn een boomgaard worden,
een boomgaard die is als een woud.
Het recht zal zich vestigen in de woestijn,
gerechtigheid wonen in de boomgaard.
Dan zal de gerechtigheid vrede stichten,
ze brengt rust en vertrouwen voor altijd.*

Het beeld dat de evangelisten van Jezus geven, als de door God gevlmachtigde Messias, ligt precies in deze lijn. Hij handelt niet met macht en geweld, maar laat zich leiden door de Geest van God. De profielschets van de Messias waaraan Jezus beantwoordt, is dus absoluut niet die van Psalm 2, een koning die de vijanden zal 'verpletteren met een ijzeren knots en hen stukslaan als een aarden pot (Psalm 2:9), maar die van Zacharia 9:9, een nederige vrede stichter:

*Juich, Sion, Jeruzalem, schreeuw het uit van vreugde!
Je koning is in aantocht, bekleed met gerechtigheid en zege.
Nederig komt hij aanrijden op een ezel, op een hengstveulen, het jong van een ezelin.
Ik zal de strijdswagens uit Efraïm verjagen en de paarden uit Jeruzalem;*

de bogen worden gebroken.

Hij zal vrede stichten tussen de volken.

Zijn heerschappij strekt zich uit van zee tot zee,

van de Rivier tot de einden der aarde.

Het verhaal over de intocht van Jezus in Jeruzalem is op dit messiasbeeld gebaseerd (Lucas 19:28-44).

Trouwens Jezus wordt in de synoptische evangeliën neergezet als degene die bij zijn doop in de Jordaan toegerust wordt met de Geest van God (Lucas 3:21-22). Bij die gelegenheid wordt hij geproclameerd als de 'zoon van God', dat wil zeggen, iemand die dicht bij God staat en bij Hem hoort, het kind van God bij uitstek. dat moment is Jezus 'vol van de Heilige Geest' (Lucas 4:1) en laat hij zich in alles wat hij doet door de Geest van God leiden.

Door die Geest wordt hij naar de woestijn geleid om daar verzocht te worden, waar hij laat zien dat een mens weerstand kan bieden aan de verleiding tot het kwaad en zich kan gedragen als een waar kind van God, die zich aan diens geboden houdt (Matteüs 4:1-11; Lucas 4:1-13).

Het spreekt trouwens boekdelen dat Lucas direct na het verhaal over de verzoeking in de woestijn vertelt dat het allereerste schriftgedeelte dat Jezus in de synagoge te Nazaret voorlas, de profielschets van de Messias in Jesaja 61:1 was: *De Geest van de HEER is op mij...* (Lucas 4:14-19).

Evenals in het Oude Testament vinden we ook in het Nieuwe de idee dat de Geest van God niet alleen aan uitzonderlijke individuen geschonken wordt, maar aan meerdere mensen. In de synoptische evangeliën treffen we de voorstelling aan dat Jezus zijn volgelingen bij hun uitzending, om het evangelie van het Koninkrijk te verkondigen, volmacht geeft om in zijn naam allerlei buitengewone daden te verrichten: zieken genezen en boze geesten bezweren. Er wordt niet uitdrukkelijk gezegd dat Jezus de van God ontvangen Geest aan hen meegeeft, maar dat wordt wel geïmpliceerd. In het evangelie van Johannes speelt de Geest een expliciete rol. Hier belooft Jezus hen dat de Heilige Geest hun na zijn heengaan geschonken zal worden (Johannes 14:15-20, 25-26 en 16:7-15).

Volgens Johannes kregen de volgelingen daarvan een voorsmaak bij gelegenheid van één van de verschijningservaringen die ze na de dood van Jezus hadden (20:21-22), toen hij dit zei:

‘Ik wens jullie vrede! Zoals de Vader mij heeft uitgezonden, zo zend ik jullie uit.’

Na deze woorden blies hij over hen heen en zei: ‘Ontvang de Heilige Geest.’

Dit 'blazen' herinnert sterk aan het handelen van God bij het op gang brengen van de menselijke geschiedenis in Genesis 2:7. Wat God bij het scheppen van de mens doet, doet Jezus bij zijn volgelingen: hun zijn Geest als levensadem inblazen.

De evangelist Lucas maakte op zijn eigen manier gewag van de belofte van Jezus betreffende de komst van de Heilige Geest. In Handelingen 1:2 spreekt hij over de apostelen aan wie Jezus 'door de Heilige Geest zijn opdrachten had gegeven'. Lucas wist bovendien te vermelden dat Johannes de Doper reeds verklaarde dat Jezus zijn volgelingen niet met water zou dopen, maar 'met Heilige Geest

en met vuur' (Lucas 3:16; vergelijk Handelingen 1:5). Volgens hem gaf Jezus bij zijn definitieve afscheid de apostelen de volgende belofte (Handelingen 1:8):

Maar wanneer de Heilige Geest over jullie komt, zullen jullie kracht ontvangen en van mij getuigen in Jeruzalem, in heel Judea en Samaria, tot aan de uiteinden van de aarde.'

In zijn verhaal over de Pinksterervaring van de volgelingen van Jezus in Handelingen 2 interpreteert Lucas hun collectieve religieuze beleving van de uitstorting van de Heilige Geest als een vervulling van de verwachting in Joël 2:28-31 (3:1-4).

De Heilige Geest, die de eerste christenen bij hun toetreden geschonken kregen, werd beschouwd als de gave Gods bij uitstek. Lucas meldt dat de apostel Petrus mensen opriep (Handelingen 2:38):

Keer u af van uw huidige leven en laat u dopen onder aanroeping van Jezus Christus om vergeving te krijgen voor uw zonden. Dan zal de Heilige Geest u geschonken worden, want voor u geldt deze belofte, evenals voor uw kinderen en voor allen die ver weg zijn en die de Heer, onze God, tot zich zal roepen.

Vanaf het moment van hun bekering en doop droegen ze de zekerheid met zich mee dat ze de Heilige Geest van God ontvangen hadden. Naar het bezitten van deze gave wordt veelvuldig verwezen in de oudste christelijke literatuur.⁸

Als geen ander legde de apostel Paulus nadruk op de Geest als een gave Gods, en op de betekenis ervan, bijvoorbeeld in Romeinen 8:1-17, waar hij niet minder dan 14 keer het woord 'geest' gebruikt. Het was ook hij, die duidelijk maakte dat juist het hebben van de Geest van God - en de bereidheid zich door die Geest te laten leiden -, mensen tot kinderen van God maakt (Romeinen 8:14-16):

*Allen die door de Geest van God worden geleid, zijn kinderen van God.
U hebt de Geest niet ontvangen om opnieuw als slaven in angst te leven, u hebt de Geest ontvangen om Gods kinderen te zijn, en om hem te kunnen aanroepen met 'Abba, Vader'.
De Geest zelf verzekert onze geest dat wij Gods kinderen zijn.*

De uiteindelijke, volledige verwerkelijking van dit kindschap was voor Paulus het meest essentiële element van zijn toekomstverwachting. Volgens hem is dat iets waar *de hele schepping* bij betrokken is en met reikhalzend verlangen naar uit ziet (Romeinen 8:19-21):

*De schepping ziet er reikhalzend naar uit dat openbaar wordt wie Gods kinderen zijn.
Want de schepping is ten prooi aan zinloosheid, niet uit eigen wil, maar door hem die haar daaraan heeft onderworpen.
Maar ze heeft hoop gekregen, omdat ook de schepping zelf zal worden bevrijd uit de slavernij van de vergankelijkheid en zal delen in de vrijheid en luister die Gods kinderen geschonken wordt.*

⁸ Vergelijk Johannes 20:22; Handelingen 2:33, 38; 8:15, 17, 19; 10:47; 19:2; Romeinen 8:15; 1 Korintiërs 2:12; 2 Korintiërs 11:4; Galaten 3:2, 14; 1 Johannes 2:27. Men zou verder de volgende teksten er op na kunnen lezen: Handelingen 5:32; 15:8; Romeinen 5:5; 11:8; 2 Korintiërs 1:22; 5:5; 1 Tessalonicenzen 4:8; 2 Timoteüs 1:7; 1 Johannes 3:24 en 4:13.

De realisering van deze situatie is het einddoel van de zachte lijn: een nieuwe wereldorde die door de werking van de Geest van God in de wereld en in mensen tot stand wordt gebracht.

Ten slotte nog even iets over de relatie tussen de harde en de zachte lijn. Bij onze bezinning daarover is het belangrijk dat we ons goed realiseren dat *beide* lijnen in de Bijbel aanwezig zijn en dat we in eenzijdigheid zouden vervallen als we één van de twee zouden kiezen met uitsluiting van de andere. Tegen de gangbare eenzijdige nadruk op de harde lijn ten koste van, en veelal met de volledige uitsluiting van de zachte lijn, heb ik me reeds duidelijk uitgesproken. Daarbij heb ik de zachte lijn met klem onder de aandacht van de lezer gebracht en tegelijk laten zien dat het om de meest essentiële lijn gaat. Maar toch is een woord van waarschuwing aan het adres van degenen die met mij principieel deze lijn kiezen, hier op zijn plaats, een waarschuwing tegen een eenzijdige nadruk op de zachte lijn met de volledige uitsluiting van de gedachte van macht en geweld. Een principiële keus voor de zachte lijn hoeft, onder bepaalde omstandigheden en uitdrukkelijke voorwaarden, de harde lijn niet uit te sluiten. Er kunnen zich situaties voordoen, waarin het gebruik van macht en geweld niet alleen onontkoombaar maar zelfs geboden kan zijn.

Er is zo iets als zinvol geweld, dat nodig is om een eind te maken aan geweld. Het zou uiterst naïef zijn dat te ontkennen. Het *tijdelijk* volgen van de harde lijn kan theologisch volkomen gerechtvaardigd worden als het er om gaat een eind te maken aan een situatie van gewelddadige onderdrukking of om een genocide plegende moordenaar uit te schakelen. Ik denk in dit verband aan het verzet in de Tweede Wereldoorlog en aan onze deelname aan het (veel te laat op gang gekomen) militair offensief tegen Hitler en het nazi-regime met zijn doelgerichte politiek volkerenmoord te plegen.

Ook kan ik verwijzen naar het in beginsel geweldloze African National Congress in Zuid-Afrika, dat na een halve eeuw van geweldloos verzet uiteindelijk gedwongen werd selectief geweld te gebruiken om een eind te maken aan de hoe langer hoe gewelddadiger geworden apartheidspolitiek. Ik denk ook aan het militair ingrijpen van de NAVO landen om de volkerenmoordenaars van de Balkan te stoppen. De oorlog in Irak, die op grond van leugens en bedrog en onder valse voorwendsels is begonnen, valt hier buiten. Hetzelfde geldt voor de militaristische islamitische *jihad*.

Het afwijken van de zachte lijn, door macht en geweld een plaats te geven, dient steeds *tijdelijk* te zijn. Alles moet in het werk gesteld worden om het geweld te beperken en om herhaling te voorkomen. Het ideaal van een mondiale samenleving, waarbij mensen de zwaarden zullen omsmeden tot ploegscharen en geen oorlog meer zullen voeren, moeten we hoog in ons vaandel geschreven houden.

Twee opvattingen over de 'wederkomst' van Jezus

We kunnen niet over de nieuwtestamentische toekomstverwachting spreken zonder ook iets te zeggen over de idee van de 'wederkomst' van Jezus. Hoewel ik geen nieuwtestamenticus ben, heb ik als Bijbelwetenschapper en theoloog daar een uitgesproken mening over. Bovendien kan ik, ter wille van een enigszins volledige behandeling van de Bijbelse toekomstverwachting, er niet aan voorbijgaan.

Mijn bedoeling is vooral om er op te wijzen dat er in het Nieuwe Testament twee duidelijk van elkaar te onderscheiden opvattingen voorkomen: de *apocalyptisch-paulinische* opvatting en die van de *evangelist Johannes*. In de kerkelijke traditie is alle nadruk eenzijdig komen te liggen op de apocalyptisch-paulinische voorstelling van zaken. De alternatieve, Johanneïsche visie op de 'terugkeer' van Jezus is daarbij schromelijk verwaarloosd. Er is naar mijn inzicht een parallel tussen de eenzijdige aandacht voor de *harde lijn* van de Bijbelse toekomstverwachting, en de eveneens eenzijdige aandacht voor de *apocalyptisch-paulinische* opvatting betreffende de wederkomst van Jezus. In beide gevallen gaat het om een verwachting waarbij de Geest van God - de drijvende kracht in zowel de zachte lijn als in de Johanneïsche visie - nauwelijks een rol speelt. Door deze eenzijdigheden is men aan het meest wezenlijke in de Bijbelse toekomstverwachting voorbijgegaan: de cruciale rol van Gods Geest bij de realisering van diens heerschappij in de wereld.

De apocalyptisch-paulinische opvatting

Zoals bekend, treffen we in haast alle geschriften van het Nieuwe Testament de gedachte aan dat Jezus na zijn 'definitieve vertrek' met zijn 'hemelvaart', weer naar de aarde zal terugkeren. Het gaat hier om een complexe kluwen van nogal vage voorstellingen ontleend aan het boek Daniël en verder gebaseerd op de verwachting van de komst van 'de Mensenzoon' en de idee van het aanbreken van 'de dag van de HEER'. Wat de verwachting van de 'terugkeer' van Jezus eigenlijk op gang heeft gebracht, was de bittere ontgoocheling van zijn volgelingen na zijn terechtstelling, die gehoopt hadden dat hij het koninkrijk van God zou realiseren. We kunnen ons heel goed voorstellen dat de volgelingen van Jezus, na diens onverwachte terechtstelling, hun verbijstering en frustratie hebben gecompenseerd en zichzelf hebben getroost met de idee dat Jezus zou terugkeren om zijn werk af te maken. Dat er een definitief einde was gekomen aan Jezus' missie om gestalte te geven aan het Koninkrijk van God, was voor hen ondenkbaar en volstrekt onaanvaardbaar. Hun geloof liet gewoon niet toe erin te berusten dat Jezus hen aan hun lot overgelaten had. Daarom ontstond de verwachting dat hij het tegendeel zou bewijzen: hij zou terugkeren om zijn missie te voltooien!

De dominante en algemeen gangbaar geworden opvatting hieromtrent is het denkbeeld dat met name in de paulinische literatuur onder woorden is gebracht. Paulus zelf was er van overtuigd dat Jezus heel spoedig, plotseling, na een sein van God, vanuit de hemel zou terugkeren. Deze verwachting moeten we zien tegen de achtergrond van zijn ontmoeting met Jezus in een religieuze ervaring op de weg naar

Damascus. Zoals hij toen had ervaren dat Jezus hem ergens *vanuit de lucht* toesprak, zo dacht hij dat Jezus op dezelfde wijze weer *vanuit de lucht* zijn opwachting op de aarde zou maken.

Ik citeer zijn curieuze opvatting zoals we die aantreffen in de eerste brief aan de Thessalonicenzen, die vrijwel zeker de oudste formulering van deze verwachting is (1 Thes. 4:16-18):

Wanneer het signaal gegeven wordt, de aartsengel zijn stem verheft en de bazuin van God weerklinkt, zal de Heer zelf uit de hemel neerdalen. Dan zullen eerst de doden die Christus toebehoren opstaan, en daarna zullen wij, die nog in leven zijn, samen met hen worden weggevoerd op de wolken en gaan we de Heer in de lucht tegemoet. Dan zullen we altijd bij hem zijn.

Troost elkaar met deze woorden.

De andere klassieke formulering vinden we in 1 Corintiërs 15:51-52:

Ik zal u een geheim onthullen: wij zullen niet allemaal eerst sterven toch zullen wij allemaal veranderd worden, in een ondeelbaar ogenblik, in een oogwenk, wanneer de bazuin het einde inluidt. Wanneer de bazuin weerklinkt, zullen de doden worden opgewekt met een onvergankelijk lichaam en zullen ook wij veranderen.

De verwachting van de eerste christenen, dat de verwerkelijking van het Koninkrijk van God zeer spoedig voltrokken zou worden, komt ook tot uitdrukking in de apocalyptische passages in de synoptische evangeliën. In verband met de op handen zijnde val van Jeruzalem, de komst van 'de Mensenzoon' en het aanbreken van 'de dag van de HEER', laat Matteüs Jezus tegen zijn tijdgenoten zeggen (Matteüs 24:34 - vergelijk Marcus 13:30 en Lucas 21:32): *Ik verzeker jullie: deze generatie zal zeker nog niet verdwenen zijn wanneer al die dingen gebeuren.*

Dat de vervulling van dergelijke verwachtingen alsmaar uitbleef, heeft ongetwijfeld tot scepticisme, onzekerheid en wanhoop onder de eerste christenen geleid. Men zag zich in de loop van de tijd genoodzaakt de dag van de vervulling van die verwachtingen telkens maar weer op te schuiven. Zo wordt de opvatting van Paulus over een spoedige wederkomst van Jezus enigszins bijgesteld in de tweede brief aan de Thessalonicensen, hoofdstuk 2, waar met enig uitstel wordt gerekend.

Vergelijk ook Matteüs 24:14, *Pas als het goede nieuws over het koninkrijk in de hele wereld wordt verkondigd als getuigenis voor alle volken, zal het einde komen.*

Toch bleven de eerste christenen elkaar troosten en oproepen om vol verwachting uit te blijven kijken naar de 'dag van God' en om de 'wederkomst' van Jezus te bespoedigen - zie 2 Petrus 3:10-13.

De hele nieuwtestamentische apocalyptische literatuur, met name het boek Openbaring, is daarop gericht. De gedachte van 'stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw' *avant la lettre*. Vanuit een pastoraal oogpunt bekeken, had dit geloof zeker een belangrijke functie, hoe naïef we het ook mogen vinden. Het gaf mensen hoop en moed om onder hachelijke omstandigheden, waarbij zij vaak de marteldood in het gezicht stardden, door te gaan. Deze verwachting bood hun uitzicht op een betere wereld, al was die wereld inmiddels verplaatst naar 'de hemel', een locatie ergens in de lucht waar men dacht de wedergekeerde Jezus te zullen ontmoeten.

Het veronachtzaamd alternatief

De vraag is nu of de welbekende, gangbaar geworden apocalyptisch-paulinische verwachting recht doet aan de totale nieuwtestamentische verkondiging betreffende de verwachte nieuwe wereldorde en de verwerkelijking ervan. Ik denk van niet, omdat de verwachting van Paulus en de zijnen zeer eenzijdig is. Er is namelijk een alternatieve opvatting in het Nieuwe Testament omtrent de 'wederkomst' van Jezus: de voorstelling van zaken die we in het evangelie van Johannes aantreffen. Deze helaas sterk verwaarloosde en veelal volstrekt miskende opvatting doet mijns inziens meer recht aan de gedachte van de verwerkelijking van het Koninkrijk van God en de voortgang ervan na de terechtstelling van Jezus. Ze is bovendien realistisch, redelijk en alles behalve naïef. De kern ervan is dat Jezus na zijn dood op een nieuwe manier bij zijn volgelingen aanwezig is: in de gestalte van de Heilige Geest.

De belofte betreffende de komst van de Geest is het hoofdthema van de zogeheten afscheidsredes van Jezus in het evangelie van Johannes (Johannes 14:16-20, 25-26; 15:26 en 16:7-15). Ik citeer de meest centrale tekst, waarin Jezus zijn volgelingen verzekert dat hij hen niet als wezen achterlaat, maar bij ze zal terugkomen, 14:16-20 (vrij naar de Willibrordvertaling):

En Ik zal de Vader vragen jullie een andere Helper te geven, die voor altijd bij jullie zal zijn, de Geest van de waarheid. De wereld kan hem niet ontvangen, omdat ze hem niet ziet en ook niet kent. Jullie kennen hem wel, want hij blijft bij jullie en zal in jullie zijn. Ik laat jullie dus niet als wezen achter: ik kom bij jullie terug. Want nog maar een korte tijd en de wereld ziet mij niet meer, terwijl jullie mij wel zullen zien, want evenals ikzelf zullen ook jullie leven. Op die dag zullen jullie inzien dat ik in mijn Vader ben, en dat jullie in mij zijn zoals ik in jullie ben.

In het kort komt het hierop neer dat Jezus belooft terug te keren in de hoedanigheid van de Heilige Geest. In de gestalte van deze Geest, de Geest van God, die hij bij zijn doop had ontvangen, zal Jezus bij zijn volgelingen aanwezig blijven. De eerste aanzet daartoe was een aantal verschijningservaringen van de volgelingen van Jezus rond Pasen.

Datgene wat met de ongelukkige term 'opstanding' wordt aangeduid, heeft betrekking op deze strikt religieuze ervaringen van de discipelen, waardoor zij overtuigd geraakt zijn van de aanwezigheid van Jezus, een aanwezigheid die zich op een nieuwe manier manifesteert: door de Geest. Het gaat daarbij niet om een fysieke, objectief waarneembare gebeurtenis die door buitenstaanders (de wereld) waargenomen zou kunnen worden, maar om een besloten geestelijke ervaring van de nabestaanden.

Vanuit deze optiek moeten de verhalen in de evangeliën over zulke verschijningservaringen opgevat worden als getuigenissen van de 'terugkeer' van Jezus. Voor de evangelisten is de 'wederkomst' dus al gerealiseerd. Ze zette in met de verschijningservaringen van Pasen en werd ten volle gerealiseerd met Pinksteren: de uitstorting van de Heilige Geest. De wederkomst van Jezus is volgens deze opvatting daarom niet iets dat nog ergens in de verre toekomst te verwachten is. Naar mijn overtuiging, zullen christenen het moeten doen met deze in de gestalte van de Geest teruggekeerde Jezus.

De Geest die Jezus van Godswegen zou zenden, wordt door Johannes gekwalificeerd als *Parakleet*, wat 'Helper' en 'Trooster/Bemoediger' betekent. De gedachte van troost heeft betrekking op het voortijdig heengaan van Jezus (Johannes 16:7):

*Voor jullie eigen bestwil moet ik weggaan; doe ik dat niet, dan zal de Helper niet komen;
maar als ik heenga, zal ik hem naar jullie toezenden.*

Het heengaan van Jezus is in feite de voorwaarde voor de komst van de Geest. De kwalificatie 'Helper' slaat op de functie van de Heilige Geest om mensen in staat te stellen Jezus na te volgen in de realisering van de heerschappij van God in de wereld.

Voor christenen houdt dit concreet in, dat wij ons laten leiden door die Geest, die we hebben leren kennen in Jezus Christus. En dat we ons diens gevolg gedragen als kinderen van God, zoals het Kind-van-God-bij-uitstek ons dat heeft voorgedaan.